

УДК 338.23:330.341.42

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В ЕКОНОМІЦІ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

Клімова О.І.

Донецький державний університет управління

В статтє данї опрєдєлєнїя понятїй "структура" и "структура єкономїческой сїстємы". Опрєдєлєнїя основнїе сїстєвїяющїе и вїды структуры єкономїкї. Рассмїтрєна єволюцїя понятїя структурнїх змєнєнїй в єкономїкє. Уточнєно сїдєржанїє понятїй "структурнїє сдвїгї", "структурнїя перєстрїйка", "структурнїє прєобразованїя" и "структурнїя трансформация", которїє ипользуются для описанїя змєнєнїй в структуре єкономїкї.

Ключєвїє слїва: структурнїє змєнєнїя в єкономїкє; структурнїє сдвїгї, перєстрїйка, прєобразованїя, трансформация.

Definitions of concepts "structure" and "structure of economic system" are given in the article. Main constituents and types of the structure of economy are determined. The evolution of the concept of structural changes in economy is considered. The content of concepts "structural shifts", "structural reconstruction", "structural reformations" and "structural transformation", used for description of structural changes in economic system, is specified.

Key words: structural changes in economy, structural shifts, reconstruction, reformations, transformation.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним із нагальних завдань реформування економічної системи на сучасному етапі є перехід України до сталого економічного розвитку та радикальна технологічна революція, що приводить до значних структурних змін у всій соціально-економічній системі суспільства. Тому на першому плані постають завдання комплексної структурної перебудови української економіки, її теоретичного обґрунтування та практичного впровадження.

Однією з необхідних умов такої перебудови є більш пильна увага до наукового вивчення структурних змін економіки і розробка на цих засадах відповідної стратегії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділення невирішених питань. Фахівці, як правило, виділяють три етапи розвитку економічної теорії, де в тому чи іншому аспекті розглядаються структурні зміни економіки.

На першому етапі структура економіки як категорія досліджувалася поряд з іншими категоріями: трудом, капіталом, вартістю та ін. (А. Сміт, Д. Рикардо, А. Маршалл). Частіше дослідження стосувалося статичного стану економіки, але були окремі спроби вивчення динамічних структурних процесів (Ф. Кене, К. Маркс).

Другий етап (початок ХХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) характеризується роботами з економічної динаміки Дж. Б. Кларка і теорією динамічної рівноваги В. Парето.

Третій етап починається з кінця 30-х рр. ХХ ст. і триває дотепер. Ранній підетап цього етапу – це розвиток кейнсіанських (Р. Харрод і Е. Домар) та неокласичних (Р. Солоу) теорій економічного зростання. Новим моментом при аналізі економічних структур є розробка дво- і багатосекторних моделей економічного зростання (В. Льюїс, Р. Стоун, Х. Удзава). В 50-ті – 60-ті рр. ХХ ст. виникають моделі економічного зростання, що враховують структурний фактор технологічного прогресу (К. Ерроу, Є. Шишинські). У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. виник напрям "нового класицизму", основні ідеї якого присвячені моделюванню впливу інноваційної діяльності на зрушення в технологічній структурі з урахуванням людського капіталу (Р. Лукас, П. Ромер, А. Янг). Вагомий внесок у розробку проблем міжгалузевих структурних змін з використанням математичних моделей зробили Л.В. Канторович, В.С. Немчинов і В. Леонтьєв. Серед вітчизняних фахівців проблемами структурних змін в економіці займалися С.О. Біла, В.Е. Коломойцев, С.А. Єрохін та ін.

Отже, сучасний етап дослідження характеризується достатньо глибоким вивченням теоретичних і методологічних проблем структурних змін в економіці, їх соціально-економічних наслідків в умовах формування постіндустріального суспільства. Але проблематика дослідження структурних змін в економічній літературі на сьогодні не є остаточно розробленою і не втрачає своєї актуальності.

Метою цієї статті є вивчення структурних змін в економіці та їх основних видів з теоретичної і методологічної точки зору.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науці поняття структури зазвичай співвідносять з поняттями системи та організації, хоча єдиної точки зору на співвідношення цих понять не існує. Структура передає те, що залишається стійким, відносно незмінним протягом певного часу при різних перетвореннях системи [1, с. 8].

Традиційно під структурою (від лат. *structura* – будівля, розташування, порядок) розуміють єдність елементів і сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність, тотожність самому собі та збереження його основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах [2, с. 40].

Структура економічної системи є широким і багатоаспектним поняттям. Вона відображає побудову, сукупність відносин, частин та елементів, з яких складається певне економічне ціле, – економічна система. Економічна система сучасної держави базується на сукупності елементів продуктивних сил, які є базисом розвитку системи виробничих відносин. Вона зумовлена, значною мірою, відносинами власності та налагодженим механізмом регулювання [3, с. 263]. У середині економіки, як і будь-якого іншого соціального явища, розглядаються мікро-, мезо- і макрорівень як окремо, так і як співвідношення частини та цілого.

При дослідженні структури економіки її основні складові розглядаються з різних позицій, що залежать від предмета дослідження того чи іншого автора. Кожен вид структури відображає певні аспекти економіки країни та її економічної політики. Найбільш поширеними видами структури економіки є структура суспільного виробництва, галузева структура, секторальна структура (у розрізі її великих секторів), регіональна структура, структура виробництва та споживання. Структура суспільного виробництва відображає разом усі народногосподарські пропорції, а не тільки ту їх частину, яка охоплює галузі виробничої сфери економіки. У наш час для вивчення структури економіки наведених видів структури недостатньо, і тому деякі вчені називають інші види структури.

А. Чухно виділяє, насамперед, соціально-економічну структуру економіки, що характеризується формами власності на засоби виробництва. Другим важливим видом, на його думку, є організаційно-економічна структура економіки, що визначається співвідношенням різних форм організації виробництва. Поряд з цим він розглядає також виробничо-технологічну структуру економіки, що є вираженням внутрішньої організації продуктивних сил і характеризується питомою вагою наукоємних і високоекономічних галузей економіки – галузей з повільним оборотом капіталу та галузей зі швидким оборотом капіталу [4]. Науково-технічний прогрес (НТП), що перетворює матеріально-технічний базис суспільства, техніку й технологію на технологічну структуру виробництва, є первинною сферою матеріалізації наукових знань. Вплив НТП на зміну пропорцій у галузевій структурі економіки відбувається як перерозподіл виробничих ресурсів, а разом з тим і суспільно необхідних витрат праці між різними галузями та сферами діяльності. Основу зміни галузевих пропорцій виробництва становлять зміни в технології, з одного боку, та ускладнення суспільних потреб – з іншого.

В.Е. Коломойцев вважає за доцільне розглядати структуру економіки в чотирьох розрізах – відтворювальному, галузевому, технологічному та просторовому [1, с. 9]. Технологічний зріз економічної системи органічно пов'язаний з організаційним. Якщо перший характеризується складом і співвідношенням окремих елементів продуктивних сил, то організаційна структура характеризується складом і співвідношенням господарських ланок економіки, тобто суспільною формою організації виробничого процесу. Саме через організаційно-економічну структуру відбувається взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин.

Між технологічною та організаційною структурами економіки існують прямі й зворотні зв'язки. Зміни в техніці та технології викликають зміни в структурі організації виробництва й управління ним. У той же час швидкість матеріалізації наукових знань і поширення технічних нововведень значною мірою залежать від здатності існуючої організаційної структури швидко перебудовуватися відповідно до вимог науково-технічного прогресу і суспільних потреб, що постійно змінюються.

Інші автори вирізняють такі аспекти структурних взаємозв'язків, як відтворювальні, соціальні, галузеві, регіональні, зовнішньоекономічні [5; 6, с. 120].

Зазначені види структури економічної системи, незважаючи на певну самостійність та автономність, чим, власне, і зумовлено їх існування як самостійного предмета дослідження, є взаємопов'язаними. Зміни у структурі одного виду спричиняють певні зміни у структурах інших видів, хоча зв'язок між змінами окремих структур економічної системи не є лінійним та прямо пропорційним.

За результатами узагальнення поглядів науковців щодо структури економіки, що має вивчатися, та структури її складників можна говорити про існування багатоаспектного підходу, завдяки якому кожен раз відповідно до мети дослідження та сутності явища, що характеризується, виділяють найбільш суттєві, важливі елементи у структурі економіки. Це зумовлено необхідністю вивчення структури економіки з різних позицій, які визначаються метою дослідження та очікуваними результатами, а також важливістю вивчення структури економіки в різних аспектах, з яких надати перевагу тому чи іншому просто неможливо.

Структура економічної системи будь-якого виду дозволяє встановити її пропорції, які багато в чому визначають стан економічної системи, її вплив на суспільні аспекти, положення країни у світовій господарській системі і, отже, конкурентоспроможність, а також перспективи економічного розвитку. Пропорції економічної системи є взаємозалежними та характеризують систему як цілісний об'єкт. Пропорції економічної системи не залишаються постійними протягом часу: вони змінюються – поліпшуються, погіршуються через зміни структури економіки під впливом різних причин. Це можна розглядати як прояв важливої властивості будь-якої системи й одночасно принципову умову збереження її цілісності, як здатність адаптуватися до умов зовнішнього середовища та внутрішньої структури, які безперервно змінюються, та як здатність самовідтворюватися й саморозвиватися. Зміна пропорцій економічної системи може привести, зрештою, до перетворення системи з одного виду на інший, якісно новий.

Зміна пропорцій економічної системи є наслідком структурних змін, які виникають через зміну окремих елементів і, відповідно, їх ролі в системі, зміну взаємозв'язків елементів і взаємовпливу елементів. Структурна зміна розглядається як помітна зміна внутрішньої побудови економічної системи, взаємозв'язків між її елементами, закономірностей взаємозв'язків, що приводить до змін в економічній системі – від окремих, несистемних, до перетворення системи через кардинальну зміну основних (інтегральних, системоутворюючих) якостей системи.

Структурні зміни виявляються як зміна положень елементів, часток, пропорцій та кількісних характеристик економічної системи. Їх змістом є зміна міжструктурних і міжсистемних зв'язків, а також основних характеристик (системних якостей) економічної системи. Основою кожної структурної зміни є зміни в системі інтересів господарюючих суб'єктів або їх груп (держави, корпорацій), а самі зміни виступають як макро-, мезо- та нанозміни [7, с. 59].

Структурні зміни є численними, оскільки зумовлені складністю економічної системи будь-якого рівня, наявністю в них множини елементів, існуванням, крім явних, неочевидних взаємозв'язків між ними, різним ступенем зміни властивостей і характеристики елементів системи під впливом одних і тих же чинників та сил. Одні види змін в економічній системі не впливають суттєво на її основні якості та властивості, тоді як вплив інших змін є дуже значним, навіть вирішальним, причому таким, що веде до кардинальної зміни якостей і властивостей економічної системи. Причому одна й та ж зміна в системі економіки може привести до зміни структури одного виду й не позначитися на інших, або до змін у структурах майже всіх видів і не позначитися на структурі певного виду. Тобто будь-які зміни в економічній системі спричиняють структурні зміни в економіці.

Структурні зміни можна оцінити позитивно або негативно. Вектор оцінки залежить від того, у якому напрямку вони відбуваються. Щодо економіки України структурні зміни не можна оцінити однозначно – як позитивні або як деструктивні. Але якщо виникне така однозначна оцінка, то, напевно, слід констатувати деструктивний характер структурних змін, який пояснюється не лише незакінченими структурними змінами, а скоріше тим, що вони відбуваються й будуть ще виникати.

Структурна зміна, як будь-яке економічне явище, розвивається, тобто проходить декілька етапів – зародження, становлення та загасання. Ці етапи описані О.Ю. Красильниковим [7]. За проходженням етапів структурна зміна описується як нова, прогресивна (на етапі зародження) та стара (на етапі загасання).

Зміни у структурі економіки в різних теоріях, за допомогою яких пояснюють внутрішньосистемні перетворення, розглядаються як еволюційні та синергетичні процеси. Так, у теорії структурних трансформацій економіки зміни в секторальній структурі економіки розглядаються як еволюційний розвиток основних секторів, завдяки чому змінюються їх ролі в економіці. Якщо К. Кларк у 40-х роках ХХ століття розглядав лише три основні сектори економіки – первинний (виробництво сировини), вторинний (переробка сировини в кінцевий продукт) та третинний (сфера послуг), то сучасні дослідники доповнюють їх перелік четвертинним (інформаційне та наукове обслуговування) та п'ятеринним (виробництво інформаційних продуктів і знань) секторами [8, с. 62]. Структурні зміни в економіці з позиції синергетичного підходу пояснюються не тільки закономірностями еволюційного розвитку структури економіки, але й впливом низки чинників, які мають випадковий характер (стадіальні та циклічні флуктуації) [9, с. 117–118]. На відміну від розглянутих підходів прихильники інституційної теорії вважають, що структурні зміни в економіці мають генетичне походження, яке закладене в минулому економічній системі, зумовлені дією механізмів селекції та спонтанною самоорганізацією економічної системи завдяки появі неформальних інституцій.

Отже, щодо теоретико-методологічних підходів, які мають пояснювати структурні зміни, слід констатувати наявність широкого спектра поглядів, що є свідченням незавершеності досліджень у цій галузі. З іншого боку, на таку завершеність розраховувати й не можна, оскільки сьогодення характеризується накопиченням організаційної складності на всіх рівнях та в усіх сферах людської діяльності,

прискоренням змін у світі взагалі та наростанням невизначеності у функціонуванні та розвитку економіки зокрема. Враховуючи стадію соціально-економічного розвитку, на якому перебуває економіка України, дослідження структурних змін в економіці та їх наслідків доцільно проводити з позиції теорії структурних трансформацій економіки, яка дозволяє формувати державну політику щодо укріплення третинного сектора (сфера послуг) і встановлення вектора руху четвертинного (інформаційне та наукове обслуговування) та п'ятеринного (виробництво інформаційних продуктів і знань) секторів. Можна припустити, що саме становлення четвертинного та п'ятеринного секторів в економіці України стане тією рушійною силою, яка змінить інші види структури економіки.

Для опису змін в економічній системі, що мають структурний характер, тобто змінюють її взаємозалежні пропорції, застосовується низка термінів, з яких найбільш часто зустрічаються такі: структурні зрушення, структурна перебудова, структурні перетворення, структурна трансформація. Можна припустити, що ці поняття є взаємопов'язаними, оскільки вони описують порушення структури економічної системи певного рівня – макро-, мезо-, мікрорівня, а тому часто використовуються як синонімічні, тобто безсистемно. Синонімічність у застосуванні понять "структурні зрушення", "структурна перебудова", "структурні перетворення", "структурна трансформація" зумовлена такими причинами, як їх термінологічна пов'язаність і термінологічна нез'ясованість. Тому необхідним є термінологічне уточнення й упорядкування цих понять з метою з'ясування їх відповідності, синонімічності.

Спроби уточнення понять "структурні зрушення", "структурна перебудова", "структурні перетворення", "структурна трансформація" спостерігаємо в деяких наукових працях. Так, Ж.А. Мінгалева намагається розмежувати понятійно-категоріальний апарат теорії структурних змін, зокрема значення терміна, застосування в межах теорії структурних змін, механізму реалізації, характеру та напрямів змін [10, 11]. Але результати такого уточнення не можна вважати остаточними через низку причин:

- 1) Ж.А. Мінгалева не показує взаємозв'язок понять "структурні зрушення", "структурна перебудова", "структурні перетворення", "структурна трансформація", через що складається враження, що ці поняття розглядаються окремо. Проте вони через зміни структури економіки пов'язані;
- 2) Ж.А. Мінгалева не досліджує основу, для якої проводилося уточнення цих понять;
- 3) уточнення понять "структурні зрушення", "структурна перебудова", "структурні перетворення", "структурна трансформація" проводилося з позицій предмета досліджень Ж.А. Мінгалевої – структурних зрушень в економіці.

Для впорядкування понять "структурні зрушення", "структурна перебудова", "структурні перетворення", "структурна трансформація" необхідно визначити їх принципові позиції.

При з'ясуванні сутності понять "структурні зрушення", "структурна перебудова", "структурні перетворення", "структурна трансформація" доцільно відштовхуватися від первісного термінологічного навантаження, тобто первісного змісту понять "зрушення", "перебудова", "перетворення", "трансформація".

Базовим і вихідним терміном для впорядкування понять, що розглядаються, слід вибрати поняття "зміна". За тлумачним словником української мови під ред. А. Івченка, "зміна" тлумачиться як процес зміни чого-небудь, поява чого-небудь іншого, заміна чимось іншим, як виправлення.

З'ясування сутності понять "структурні зрушення", "структурна перебудова", "структурні перетворення", "структурна трансформація" має здійснюватися відповідно до їх наслідків, тобто акцентувати увагу при вивченні цих понять доцільно на тих змінах, що виникають, а також урахувати їх як рушійну силу інновацій.

Для впорядкування понять "структурні зрушення", "структурна перебудова", "структурні перетворення", "структурна трансформація" використаємо концепцію рівнів рівноваги економічної системи, яку розроблено М.Д. Кондратьєвим [12, с. 216–217]. Згідно з цією концепцією рівень рівноваги першого порядку відповідає короткостроковому періоду, коли зберігається рівень рівноваги між попитом і пропозицією, та йому відповідають певний рівень і співвідношення ринкових цін. Якщо ж розглядати період, який є достатнім для того, щоб відбулися зміни "у розмірі виробництва на базі наявного запасу основних капітальних благ, але не для того, щоб відбулися зміни в самому наявному запасі основних капітальних благ, що залучені до виробництва" [12, с. 216], то відбудуться відповідні зміни у співвідношенні попиту та пропозиції на новому рівні й у співвідношенні цін, але при незмінному обсязі виробничих сил. Тобто мова йде про рівновагу другого порядку, яка базується на новому рівні та співвідношенні цін, але на незмінному обсязі виробничих сил. Рівновага третього порядку може встановитися після досить тривалого періоду, протягом якого зміняться та прийдуть у нове співвідношення не тільки попит, пропозиція, ринкові ціни та розміри виробництва, але й сформується новий розподіл запасу капітальних благ [12, с. 217].

Отже, поняття "структурні зрушення", "структурна перебудова", "структурна трансформація", "структурні перетворення" характеризують структурні зміни в економічній системі, які розрізняються за масштабом, наслідками, причинами та рушійними силами. А тому розгляд основних понять, які використовуються для характеристики структурних змін в економіці, має продовжитися шляхом їх порівняльного аналізу. У табл. 1 представлено зміст понять, що вивчаються, та їх наслідки, які розглядаються з позиції масштабу та глибини структурних змін, а також їх впливу на якісне перетворення економічної системи.

Таблиця 1

Зміст понять, які використовуються для характеристики структурних змін в економіці

Поняття	Зміст	Наслідки
Структурні зрушення	Порушення структури економічної системи через зміну обсягів виробництва та споживання за окремими елементами структури, яка відбувається на базі існуючого обсягу капітальних благ, що залучені до виробництва	Незначна зміна структури економічної системи, яка спричинена несуттєвими змінами її окремих елементів і майже не позначається на взаємозв'язку її елементів
Структурна перебудова	Порушення структури економічної системи через нове співвідношення попиту та пропозиції, нові ринкові ціни та розмір виробництва, а також новий розподіл запасу капітальних благ	Помітні структурні зміни в економічній системі через помітну зміну окремих її елементів, яка спричиняє зміни їх взаємозв'язків, що не приводить до зміни властивостей системи
Структурні перетворення	Порушення структури економічної системи через нове співвідношення попиту, пропозиції, ринкової ціни та розміру виробництва, яке супроводжується формуванням нового розподілу запасу капітальних благ	Суттєві структурні зміни в економічній системі через значну зміну окремих її елементів, яка спричиняє зміну їх взаємозв'язків, що приводить до набуття економічною системою нових властивостей
Структурна трансформація	Формування нової структури економічної системи завдяки новому співвідношенню попиту, пропозиції, ринкової ціни та розміру виробництва, яке супроводжується формуванням нового розподілу запасу нових капітальних благ	Докорінна зміна внутрішньої побудови економічної системи, взаємозв'язків між її елементами, закономірностей цих взаємозв'язків, що приводить до зміни основних системних якостей, які визначають економічну сукупність як єдине ціле

Якщо розглядати структурні зрушення, структурну перебудову, структурні перетворення та структурну трансформацію разом крізь призму глибини та масштабу змін структури економічної системи, то, як випливає з даних табл. 1, саме структурні трансформації зумовлюють докорінне порушення рівноваги економічної системи, що склалася, яке на поверхні економічного життя має вигляд якісного перетворення економічної системи, тобто її переходу до якісно нового стану.

Вивчення структурних зрушень, структурної перебудови, структурних перетворень і структурної трансформації дозволив певним чином упорядкувати ці поняття щодо характеристики структурних змін в економічній системі.

Висновки та перспективи подальших розробок у цьому напрямку. Таким чином, структура економічної системи є однією з основних її характеристик, що відображає побудову, сукупність відносин, частин та елементів, з яких складається економічна система як щось цілісне. Структура економічної системи будь-якого виду дає змогу встановити її пропорції, які багато в чому визначають її стан, вплив на соціальні аспекти в суспільстві, положення країни у світовій господарській системі. Зміна структури економічної системи є наслідком структурних змін, які виникають через зміну окремих елементів і, відповідно, їх ролі в системі, а також через зміну взаємозв'язків елементів та їх взаємовпливу.

Для опису структурних змін в економічній системі сьогодні застосовується низка термінів, з яких найчастіше зустрічаються такі, як "структурні зрушення", "структурна перебудова", "структурні перетворення", "структурна трансформація". Сьогодні відсутній єдиний погляд на їх сутність. Тому за результатами проведеного дослідження уточнено зміст понять "структурні зрушення", "структурна перебудова", "структурні перетворення" та "структурна трансформація". Таке уточнення проведено з використанням первісного термінологічного навантаження понять "зрушення", "перебудова", "перетворення", "трансформація", положень концепції рівнів рівноваги економічної системи; з вибором як базового та вихідного поняття "зміна"; а також залежно від набуття економічною системою нових властивостей, через масштаб, глибину, природу рушійних сил і наслідки структурних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коломойцев В.Є. Структурна трансформація промислового комплексу України: [монографія] / Валерій Едуардович Коломойцев. – К.: Укр. енциклопедія, 1997. – 304 с.
2. Антонов А. В. Системный анализ: учебн. пособ. / Анатолий Васильевич Антонов. – М.: Высшая школа, 2004. – 454 с.
3. Папаика А.А. Развитие экономических отношений в среде преобразования промышленного региона: [монография] / А.А. Папаика, В.Г. Саенко, Г.В. Саенко – Донецк: ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2003. – 720 с.
4. Чухно А. Производственно-технологическая структура экономики: сущность и пути перестройки / А. Чухно // Экономика Украины. – 1995. – № 7. – С. 4 – 15.
5. Арцишевский М. Проблемы структурной перестройки экономики / М. Арцишевский, Б. Райзберг // Экономист. – 2000. – № 1. – С. 47 – 52.
6. Державне регулювання економіки: навч. посібник / С.М. Чистов та ін. – К.: КНЕУ, 2000. – 316 с.
7. Красильников О.Ю. Структурные сдвиги в экономике: теория и методология / О.Ю. Красильников. – Саратов: Научная книга, 1999. – 74 с.
8. Гражевська Н. Загальні закономірності глобальних системних трансформацій / Н. Гражевська // Банківська справа. – 2007. – № 6 (78). – С. 60 – 68.
9. Цивилизационная структура современного мира. В 3-х т. – Т. 1: Глобальные трансформации современности / [под ред. Ю.Н. Пахомова, Ю.В. Павленко]. – К.: Наукова думка, 2006. – 536 с.
10. Мингалева Ж.А. Структурные преобразования в экономике: теория и методология: [монография] / Жанна Аркадьевна Мингалева. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2005. – 348 с.
11. Мингалева Ж.А. Теоретико-методологические основы приоритетного инвестирования прогрессивных структурных сдвигов в промышленности: автореф. дис. на соискание научн. степени докт. эк. наук.: спец. 08.00.05 / Ж.А. Мингалева. – Пермь, 2006. – 41 с.
12. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Н.Д. Кондратьев. – М.: Экономика, 1989. – 526 с.